

7. Možné přístupy k analýze diskurzu

Sami autoři, kteří se snaží vytvořit v rámci analýzy diskurzu konkrétnější teoretické rámce, přiznávají, že analýza diskurzu vlastně neposkytuje jednoznačnou explicitní metodu analýzy konkrétních textů (viz Jørgensen – Phillips 2002; srov. Homoláč 2006a). Rovněž Fairclough poukazuje na jedinečný charakter svého přístupu a na nevyhnutelnost jisté selekce při popisu textu vzhledem k odlišným motivacím vedoucím k jeho analýze (o vztahu kritické analýzy a „objektivity“ viz Fairclough 2003: 14–15).⁵¹ Zároveň však tvrdí, že analytik má k dispozici vždy to, co v textu „je“. Dále je nepopíratelné, že jednotliví analytikové se obvykle nedrží svých předem nastavených postupů a využívají jen některé úrovně svých teoretických rámců vzhledem k tomu, co jim v dané chvíli nabízí text a co je vzhledem k odlišné badatelské oblasti v rámci analýzy diskurzu relevantní. Často poměrně volně interpretují jednotlivé komunikativní události nebo různé přístupy kombinují. Každou analýzu je proto možno chápat jako jednu z možností – pole analýzy diskurzu je poměrně otevřené –, pokud jsou respektována základní východiska analýzy diskurzu.⁵² R. Wodaková dokonce k multidisciplinarity a multimetodičnosti nabádá – ne proto, aby si mohl dělat každý, co chce, ale proto, aby mohly být porovnávány výsledky (Wodak 2004).⁵³ Důležitý

51 Fairclough, stejně jako ostatní kritičtí analytikové, usiluje koneckonců o kriticky zaujatý výzkum, nikoliv o výzkum „objektivní“.

52 Např. v diskurzivní psychologii se rovněž zdůrazňuje, že „neexistuje metoda, která by byla brána jako nezbytná podmínka pro dobrý výzkum. Analýza vyžaduje řemeslné schopnosti, ale je těžké je formálně popsat“ (Vojtíšková 2008: 6).

53 Zájmem CDA není ani tak propracovaný analytický aparát a jednostranně propracovaná metoda, jako spíš rozbor konkrétních textů užitých v konkrétních společenských podmínkách. Na základě tohoto rozboru se pak snaží analytikové CDA ukázat na společenskou nespravedlnost fungování diskurzů.

je i interdisciplinární přístup.⁵⁴ Konkrétní analytické kroky analýzy diskurzu lze pak spíše vysledovat z jednotlivých konkrétních rozborů, jak o tom svědčí formulace typu: „své pojetí diskurzu vyložím na (...)“ (viz Homoláč 2006b: 330).

Analýza diskurzu, stejně jako CDA, se jejím kritikům zdá málo teoretická, málo ohraničená a vymezující, připadá jim jako teorie s nedostatečně vypracovaným analytickým aparátém a předepsanými postupy, s nedostatečně propracovanou terminologií.⁵⁵ Přestože to není zcela pravda, je tuto image analýzy diskurzu možno chápat i jako její záměr. Jak Fairclough, tak jiní autoři CDA (např. Wodak 2004) se proklamativně přiklání ke konkrétním analýzám konkrétních textů a k analýze způsobem poučeného kombinování jednotlivých přístupů a postupů, ale i způsobem momentální interpretace vždy v jedinečných podmínkách jedinečného textu.

Obvykle se ale také mluví o nesnadné aplikaci analýzy diskurzu na konkrétní materiál.

Možná i proto se často setkáváme s otázkou, zda je vůbec možné exaktně hodnotit určité prostředky, výpovědi a praktiky jako diskurzivní – mající svoji pozici v řádu diskurzu a podílející se svým účinkem na formování určité sociální reality. Často se setkáváme s otázkou, kde a jak začít s analýzou textu, odkud kam postupovat. Odpověď není zce-

Jistá nejistota a představa o nedostatečně propracovaném aparátu analýzy diskurzu pramení z toho, že existuje mnoho přístupů, a že se tedy příjemci setkávají s odlišnými nebo ne zcela totožnými postupy. Ne vždy (zejména z pohledu druhých badatelů) rovněž dostatečně nakládají z existujícími pojmy, resp. termíny. Např. na vágní kategorizaci a rozlišování, někdy na určité směšování pojmů u Fairclougha z hlediska společenských věd, upozorňuje Karhanová (Karhanová 1998: 228).

54 Podobně se k dané věci vyjadřuje P. Bourdieu, když mluví o analýze sociální reality samotné: lpení na disciplinárních hranicích (a koneckonců i na omezeních uvnitř nich – pozn. S. S.) zabraňuje adekvátnímu porozumění sociální realitě a sociálním problémům (Bourdieu–Lamaison 1986: 118; srov. Růžička–Vašát 2011).

55 Fairclough dokonce v úvodu k jedné ze svých dřívějších prací píše, že se bude snažit využívat lingvistickou terminologii co nejméně (Fairclough 1995a: 3–4). Důsledně tak však nečiní a bez lingvistické metodologie a pojmosloví se samozřejmě neobejde. Ba naopak v jedné z posledních prací (Fairclough: 2003) jde u autora o pečlivě předvedený a systematizovaný postup a v nenápadné míře využití lingvistického „popisujícího“ aparátu, jenž však není a nemůže být v celé šíři na jednotlivé texty ani aplikován.

Pro analýzu diskurzu však nepochybně platí, že nemůže fungovat jednak bez znalosti toho, co jednotlivá slova, věty a jiné jazykové prostředky vyjadřují ve své neutrální podobě, jednak bez rozlišení toho, jak tyto prostředky fungují i v sekundárních významech. Je potřeba, abychom byli poučeni nejen o významech, ale i stylových charakteristikách jednotlivých prostředků jazyka a možnostech jejich využití v různých kontextech. Je nutné mít tuto kompetenci, ale zároveň analytik musí počítat s tím, že hodnotí texty, jejichž autoři tuto kompetenci třeba nemají – může ji však naopak mít čtenář, jenž texty interpretuje.

la jednoduchá a žádný z postupů nemůže vzhledem k složitosti textu fungujícího ve složitých společenských podmínkách a vždy v jedinečné situaci přinést univerzální řešení. Samozřejmě jednotliví badatelé hledají analytické nástroje, které by pomohly odhalit základní struktury diskurzu na různých úrovních textu, a to, co je pro určitý typ diskurzu společné. V obdobných významech, ale v jiné terminologii (a z mírně jiného úhlu pohledu) mluví mnohdy o tomtéž. Objevují se pojmenování jako *klasifikační schéma* (u Fairclougha), *interpretační repertoár* (v diskurzivní psychologii), *uzlové body* (v teorii diskurzu) apod.

Podívejme se proto na některé postupy, které reprezentují jednotlivé přístupy analýzy diskurzu k textu a které tvoří základní kostru její metodologie.

7.1 Členská kategorizační analýza⁵⁶

Členská kategorizační analýza vychází z etnometodologie – je to jedna z nejužívanějších „technik“ při analyzování diskurzu a v rámci jeho analýzy tvoří základ mnoha analýz. Jejím autorem je zakladatel konverzační analýzy H. Sacks (1992) a u nás je jejím významným představitelem J. Nekvapil. Prakticky ji ve svých pracích uplatňují J. Homoláč a M. Havlík, ale i další. Jde o analýzu toho, které kategorie účastníci komunikace (členové společnosti) užívají a jak jim sami rozumějí, na základě kterých pravidel je užívají a které kategoriální aktivity jsou na tyto kategorie vázány (Sacks 1992; srov. Homoláč 2006b, Havlík 2009). Kategorizace je prováděna prostřednictvím pojmenování osob, společenských skupin a činností. Jde například o to, kterou kategorií mluvčí vybere, může-li se vyjádřit např. o tomtéž člověku z hlediska nejrůznějších identit, nebo která kategorie je v dané situaci, tj. právě teď, relevantní: *Víš, že se Pavla provdala za Američana/muslima/černocho/Afroameričana/strojního inženýra/penzistu?* (Havlík 2009: 85).⁵⁷

⁵⁶ Obdobnou teorii je *teorie sebeprezentace*. Podle této teorie je společnost hierarchicky uspořádána do rozličných sociálních skupin a to je reflektováno i v komunikaci. Jednotliví komunikanti sebe i jiné komunikanty identifikují s určitou sociální skupinou. Tato identifikace zahrnuje jak sebehodnocení, tak i hodnocení dalších účastníků komunikace (viz Havlík 2009: 84). Ovšem tento přístup je omezený např. tím, že příliš staví na apriorním předpokladu o rozdělení společnosti na víceméně vymezené skupiny „my“ (in-group) a „oni“ (out-group) (srov. Havlík 2009).

⁵⁷ Motivace pro výběr slov je popisována u různých badatelů z hlediska různých perspektiv nebo je různě tento způsob výběru pojmenován. U Reisigla a Wodakové je to v rámci konceptů tzv. referenční strategie a tzv. strategie tvrzení. Jde o to, že mluvčí využívá v dané chvíli určitou

„Sociální kategorie jsou pro členy společnosti často základními, popř. prvotními nositeli informací a vědomostí o účastnících komunikace, podle nichž se tito účastníci orientují“ (ibid.). Sahrávají roli i v tom, jak se komunikace bude vyvíjet (ibid.).

Na kategorie se vážou „kategoriálně vázané aktivity“ a „kategoriální predikáty“, přičemž aktivity jsou podtřídou možných predikátů. Je to dáno tím, že predikáty nejsou pevně a trvale spojeny s určitou kategorií, jejich platnost je vytvářena v sounáležitosti s daným kontextem. Vázané aktivity jsou zdrojem možných stereotypů a členské kategorie mohou být evokovány vázanými aktivitami (ibid.).

Standardizovaným relačním párem (viz Nekvapil–Leudar 2006: 356) v rámci teorie členské kategorizační analýzy jsou kategorie „my“ a „oni“. Ty ale nejsou tvořeny předem danými sociálními skupinami, „neboť jsou to vždy aktuálně užité, a tedy momentálně vytvořené kategorie“ (Havlík 2009: 85).

Havlík představuje konkrétní kategorizační analýzu velmi přehledně a názorně v článku „Diskurzivní praktiky křesťanských kazatelů při konstituování standardního relačního páru „my“ – „oni“ ve *Slovu a slovesnosti* (2009: 83–99). Klade si základní otázky, např. jak reflektují kazatelé ve svých kázáních nevěřící, zda při svých kázáních evokují nějakou skupinu, kterou je možno označit jako „oni“, jak označují členy této skupiny, zda jsou členům skupiny „oni“ připisovány negativní vlastnosti, resp. jaké vlastnosti jsou „jim“ připisovány, jak označují členy skupiny „my“ (ibid.: 83–84). Autora především zajímá, „jak tato vymezení analyzovaní mluvčí diskurzivně provádějí a s jakým záměrem“ (ibid.: 84). Podle Havlíka v takových případech (např. i při analýze kategorizování politických stran, jako je ODS) není důležité zjišťovat, koho považuje ten který subjekt za protivníka či koho za spojence, ale je důležité popsat, jak mluví o členech jiných skupin, např. politických stran, „jak konstruují jejich identitu a s jakým záměrem a jak je jejich konkrétní kategorizační práce spojená s konkrétním kontextem a s konkrétním časovým obdobím“ (ibid.).

Havlíkova analýza kázání přinesla ukázkou dobře využitelného postupu diskurzivní analýzy i konkrétní výsledky v podobě přehledného popisu souboru kategorií v jednom druhu komunikačního prostředí. V něm standardní relační pár reprezentují na jedné straně „oni“, tzn. 1. nevěřící a 2. sektáři apod., na druhé straně „my“, jež je reprezentováno označe-

sociální strategií, jež je mu blízká či vnějšími podmínkami daná, a od toho je odvozována i volba slov – pojmenování, přívlastků apod. (Reisigl–Wodak 2001).

ním „křesťané“. Havlík rovněž ukazuje, že relační pár nemusí být jenom jeden. Další relační pár v analyzovaných kázáních totiž reprezentuje dvojice „lidé“ – „Bůh“. Podrobnou analýzou lze dále dospět např. ke zjištění, že nevěřící nejsou v jednotlivých kázáních nijak negativně hodnoceni nebo kategorie „křesťané“ není nijak blíže etnicky či národnostně vymezována. S otázkou kategorií souvisí i otázka distribuce negativních a pozitivních kategoriálních predikátů a kategoriálně vázaných aktivit, s nimiž bylo vzhledem k jednotlivým kategoriím v jednotlivých kázáních a u jednotlivých kazatelů uvědoměle a promyšleně zacházeno. Jedním z dílčích zjištění Havlíkova rozboru je např. to, že kazatel stojí před nelehkým úkolem „připsat pozitivní kategoriální predikáty jedné sociální skupině (křesťanům), aniž by pozitivně oceněnou skupinu nadřazoval nad ostatní. Je zřejmé, že (...) se sami křesťané nechtějí nadřazovat nad druhé: nadřazování ‚nás‘ nad ‚ně‘ je pro křesťany negativní jev“ (ibid.: 96).

Havlík svým výzkumem ukazuje velmi důležitou skutečnost, že „kategorizační práce není jen nahodilé označování členů společnosti, případně ‚jen‘ reflektování sociálního rozvrstvení“, ale že se jedná „o důležitou diskurzivní praktiku napomáhající mluvčím naplňovat jejich komunikační záměr“ (ibid.: 98).

Sledování kategorizační práce v jednotlivých komunikátech má z hlediska diskurzu velký význam, neboť „lidé (...) neužívají jazyk jenom proto, aby si vzájemně sdělovali myšlenky, ale především proto, aby vytvářeli předpoklady pro společnou činnost, aby posilovali nebo narušovali vědomí příslušnosti k nejrůznějším identitám“ (Kraus 2006: 45). Vztahy kategorií a na ně vázaných kategoriálních predikátů tak tvoří jedno ze základních „vláken“ utvářejících síť diskurzu.

7.2 Teorie diskurzu a interpretační repertoár

Interpretační repertoár je ústředním pojmem v teorii diskurzivních psychologů Pottera a Wetherellové. Podle nich tento repertoár představuje flexibilní zdroj pro užití jazyka v sociální interakci a v poznávání světa (Wetheller–Potter 1992: 90). V podstatě jde o to, jak jednotliví lidé vidí svět, jak jej zobrazují a vytvářejí prostřednictvím komunikace v interakčním procesu. Tato teorie vychází z toho, že za účelem budování svých verzí světa lidé užívají různé interpretační repertoáry, tedy různé soubory výrazů, slovník a metafory, a ty jim slouží zejména ke kategorizování a hodnocení jednání jednotlivých subjektů i událostí (srov. Potter–Wetheller 1987). Vzhledem k tomu, že Potter a Wetherellová

chápu diskurz jako proces, preferují právě koncept „interpretačního repertoáru“ a diskurz s ním ztotožňují.

Prostřednictvím konceptu interpretačního repertoáru hledají odpovědi na otázky, jak je diskurz konstruován ve vztazích sociálního jednání, jak lidé konstruují porozumění světu v interakcích a jak toto porozumění ideologicky podporuje formy sociální organizace. Podle nich interpretační repertoár v konkrétním užití sestává z omezeného počtu pojmů, jež jsou užívány „konkrétními stylistickými a gramatickými způsoby“ a jež umožňují lidem konstruovat verze reality. Jde o pojmy fungující jako identifikovatelné entity, které reprezentují rozdílné způsoby udávání významů světa, zároveň však jde o „poddajné“ formy, které procházejí různými transformacemi při rétorickém užívání. Cílem této diskurzivní teorie je poznání diskurzivních praxí skrze to, jak jsou konstruovány kategorie a jak jsou tyto kategorie klasifikovány. Klasifikace a kategorizace, jež se diskurzivními praxemi tvoří, má za následek to, jak lidé myslí jako „sociální konatelé“ a aktéři sociálních praxí (srov. Jørgensen – Phillips 2002).

Koncept interpretačních repertoárů na rozdíl od mnoha jiných diskurzivních přístupů k textu a společnosti spočívá v tom, že interpretační repertoáry „nejsou vnitřně spojeny se sociálními skupinami, takže se není třeba zabývat často problematickým hledáním skupinových hranic. Diskurzivní psychologie nepředpokládá, že někteří lidé vždy používají jeden repertoár a jiní druhý. Naopak, repertoáry jsou přístupné lidem s různým skupinovým členstvím“ (Vojtíšková 2008: 7; zde je odkazováno k Potter–Wetherell 2007 [1987]: 146–157). Společné s ostatními proudy analýzy diskurzu je to, že i v rámci tohoto přístupu je kladen důraz na přirozeně se vyskytující mluvu a texty, jde tedy o zkoumání „přirozeně vzniklých dat“ (srov. *ibid.*: 6).

Odkaz k Potterovi a Wetherellové najdeme v českém lingvistickém prostředí i u J. Homoláče: zde je interpretační repertoár (interpretační repertoáry) popisován jako součást kognitivního vybavení jednotlivých lidí, jako „soubory prostředků, které členové jistého společenství v textech nějakého diskurzu očekávají, na základě jejichž výskytu usuzují, o jaký diskurz jde, a pomocí nichž v konkrétní situaci a za konkrétním účelem interpretují tu část reality, o které komunikují“ (Homoláč 2006b: 330; Wetherell – Potter 1992). Tento repertoár nebo repertoáry rovněž sdílejí, což jim umožňuje zkušenost s texty o daném tématu (Homoláč 2006b: 350).

Homoláč konkrétní analýzu opírající se o koncept interpretačních repertoárů přináší v článku *Diskurz o migraci Romů na příkladu interne-*

ových diskusí (Homoláč 2006b). Obecným východiskem jeho analýzy je přístup entometodologie – to znamená, že autor se zabývá tím, na co se v diskusních příspěvcích zaměřují sami diskutující, co dělají, když mluví o migraci Romů, o čem se v souvislosti s tím vyjadřují. Homoláč ukazuje, jak mluvčí budují své verze migrace Romů a verze vztahů mezi majoritou a Romy a jak zpochybňují verze, které jsou s těmi jejich v rozporu. Z pohledu svého výzkumného cíle ukazuje, jak diskutující na internetu užívají dva interpretační repertoáry: jeden rozsáhlejší a frekventovanější repertoár X, reprezentovaný vyjádřeními „*hlavně at nepřijdou k nám*“; „*at v cizině vidí, že nejsme rasisti*“, „*slušných cikánů je procento, promile*“ apod., a repertoár Y, reprezentovaný vyjádřeními „*Romové odcházejí (také) kvůli špatné sociální situaci a kvůli nenávisti majority*“, „*Češi také odcházeli za lepším*“; „*neházejte je všechny do jednoho pytle*“ apod. (ibid.: 350). V rámci této analýzy využívá Homoláč členskou kategorizační analýzu, tedy analýzu toho, se kterými kategoriálními predikáty a aktivitami mluvčí spojují kategorii Romové, např. jde o kategoriálně vázaný predikát „*páchají trestnou činnost*“ (ibid.: 343). Naproti tomu charakteristickým atributem, jenž vyjadřuje deficit pro kategorii Rom, je např. atribut „*platí daně*“ (ibid.: 331).

Homoláč také tvrdí, že není možné klást zcela rovnítko mezi interpretační repertoár a diskurz (nelze je považovat za synonyma, jak to činí Potter a Wethellerová). Poukazuje rovněž na to, že slovo „interpretační“ by nemělo být chápáno (alespoň ne primárně) jako něco, co – na rozdíl od foucaultovského pojetí diskurzu – předinterpretovává oblast reality, o níž se píše/mluví (ibid.: 330).

7.3 Teorie diskurzu a tzv. uzlové body

V teorii diskurzu Laclaua a Mouffeové (1985) se diskurz skládá z elementů/znaků (signs) diskurzu, přičemž označované a označující nejsou nikdy pevně spojeny a nesdílejí předem dané vztahy. Elementy diskurzu jsou tak jakési plovoucí signifikanty (*floating signifiers*) a jedinými pevnými body diskurzu jsou privilegované body centra diskurzu – *uzlové body* (*nodal points*). Kolem nich jsou uspořádány další prvky a ty získávají svůj význam jedině ve vztazích k uzlovým bodům, ostatní významy jsou tak vyloučeny. Diskurz je tak v teorii E. Laclaua a Ch. Mouffeové definován jako fixace významu v konkrétních doménách a jako celek, jenž je formován dílčími fixacemi významů určitých uzlových bodů (Laclau–Mouffe 1985: 112). Autoři to přímo vysvětlují tak, že uzlové body jsou privilegované signifikanty, okolo nichž jsou uspořádány další znaky, a ty získávají

svůj význam ve vztazích s nimi. Konstrukce uzlových bodů je součástí artikulace (jde o jakoukoliv praktiku utvářející vztah mezi elementy a elementy jsou slova, fráze, prvky s dosud neustáleným významem), přičemž – jak už bylo řečeno – označované a označující nejsou nikdy pevně spojeny a nesdílejí předem dané vztahy. Ty jsou určovány až konkrétními vztahy v jednotlivých diskurzech. V medicínském diskurzu např. slovo „tělo“ je uzlovým bodem, okolo kterého krystalizují další významy. Výrazy jako „symptomy“, „tkáň“ a „skalpel“ získávají svůj význam v daném prostředí v usouvztažení konkrétním způsobem právě s výrazem „tělo“. Uzlovým bodem politického diskurzu je slovo „demokracie“ nebo v národnostním diskurzu slovo „lidé“. Významy jednotlivých slov jsou tedy fixovány skrze vztahy s dalšími znaky (v této souvislosti je uvedeno přirovnání k rybářské síti). To také znamená vyloučení všech dalších možností významů, jež by mohly v dané chvíli existovat (to, co je za hranicemi diskurzu, je nazváno diskurzivním polem), a rovněž to tedy znamená, že diskurz představuje redukci možností. Uzlové body tak jednoduše organizují diskurzy (srov. Jørgensen – Phillips 2002: 26–27).

Teorie diskurzu řeší i otázku, jak jsou odlišovány identity a objekty v textu. Laclau a Mouffeová (1985) tvrdí, že klasifikace a kategorizace je v procesech diskurzivních praxí konstantní proces. Entity odlišované jedna od druhé se staví do opozice nebo „se rozlišují“ jako ekvivalentní. To je realizováno gramaticky vztahy adice, parataxe, elaborace nebo vztahy inkluze (kohyponymie) apod., či naopak jako vztahy rozlišení. Např. Fairclough ovšem namítá, že takové reprezentace nejdou do hloubky a poskytují jen „seznam“/„výčet“ jednotlivých reprezentací.

Logika diference a logika ekvivalence souvisí s celkovým pojetím teorie diskurzu E. Laclaua a Ch. Mouffeové. Teorie vychází z toho, že jednotlivé významy se konstituují v rámci vztahů struktury diskurzu, a to ve vztazích syntagmatických a paradigmatických. Proto je možné z hlediska logiky diference (tedy v rámci syntagmatických vztahů) rozlišovat např. v genderovém diskurzu identity muži a ženy, v politickém diskurzu straníky a nestraníky, vedení a členskou základnu (to poukazuje na určitou hierarchii vztahů a pozice ve společnosti), avšak z hlediska logiky ekvivalence (tedy vztahů paradigmatických) se odlišení stírá. To může být motivováno mnoha skutečnostmi, ale motivace většinou vychází z potřeby vyjádřit sounáležitost k jedné společenské třídě či názorovému postoji nebo jde o moment, kdy je potřeba vyjádřit národní jednotu, koneckonců zastřít rozdíly. Potom jsou užita taková obecná pojmenování jako „nepřítel“, „vlast“ apod. Tyto výrazy, jež v danou chvíli odkazují k „rozpuštění meziskupinových hranic“ a poukazují

k jednotě diskurzu, Laclau označuje jako „prázdne signifikanty“ (*empty signifiers*) (Laclau 1996: 44).

Podle Krause plní uzlové body funkci vyjadřovat ideologii mluvčího, tedy jeho celistvý obraz světa (Kraus 2010: 282). Kraus k takovým uzlovým bodům např. u D. Ratha, o jehož replikách se zmiňuje, řadí: *šikana krajů ze strany vlády; plné respektování vůle voličů; jasně vyjádřená vůle drtivé většiny národa* apod. (ibid.). Odkazuje rovněž k thatcheriánskému diskurzu, kde takový soubor idejí představují pojmy a výpovědi: *svoboda, právo a pořádek, osobní odpovědnost za sebe* apod. Tyto uzlové body pak vyvolávají preferenci dalších významů.

Podle Krause s teorií uzlových bodů terminologicky souvisí i jiné označení pro obdobné jevy – termín *topoi*. *Topoi* je zásobárna ustálených obrátů, argumentačních postupů, motivů, témat, tj. migrujících a konkrétního autorství často zbavených stereotypů (...) (Kraus 2003a: 21). *Topoi* reprezentuje soubor ideologicky a kulturně fixovaných prostředků, z nichž vychází argumentace (v širším slova smyslu) i možnosti stylistické variability textu. Jejich funkcí je předjímat a organizovat další vývoj diskurzu (Kraus 2010: 282).

7.4 Kvantitativně-distribuční metody a korpusová diskurzivní lingvistika

Na analýze diskurzu se mohou podílet i přísně kvantitativní metody, založené na precizní kvantitativní textové analýze, jež za pomoci počítačového programu zjišťuje frekvenci slov a vybírá z textů nejčetnější slova. Ta tvoří soubor spojený nějakým společným jmenovatelem. Kvantitativní analýza se uskutečňuje nejlépe na textech, jež produkují organizace „vznášející nároky“ (jsou označovány jako „claim-making organizations“); jde tedy o texty odborářské, feministické apod. Ty usilují o změnu sociálního jednání, operují s určitým předpokládaným slovníkem, slova jsou v určitých vztazích a jejich úloha je v podstatě jasná, daná. Analýza pak přináší nanejvýš, tedy v dobrém slova smyslu „v nejvyšší míře“, potvrzení těchto předpokladů v reprezentaci konkrétních slov.

Taková analýza ovšem nejde do hloubky a zůstává víceméně na úrovni frekvenčního slovníku obohaceného o slovní vztahy a distribuci, tedy na pozici v centru nebo na okraji výpovědního prostoru. Sami badatelé samozřejmě přiznávají, že „závisí na schopnosti výzkumníka vynalézt smysluplné vysvětlení konfigurace slov“ (Hájek–Kabele–Vojtíšková

2006: 280). Zde se ovšem dostáváme opět do nebezpečí subjektivní interpretace, i když jistým vodítkem tu je příslušnost slov k určitému sémantickému poli, šířeji k „sémantickému okruhu“, a vlastní zkušenost badatele s daným společenským jednáním. Nevýhodou tohoto postupu je také to, že při statistickém zohledňování slov vypadávají právě pro diskurz kontextově velmi důležitá slova, jako jsou zájmena, spojky a modální slova.⁵⁸

Nicméně právě taková analýza je velmi dobrým základem pro další interpretaci jednotlivých slov v daném textu i v jeho širším kontextu v závislosti na podmínkách daného textu ve společenském prostoru a v komunikaci s ostatními sociálními strukturami. Nezanedbatelné je to, že vysoká četnost určitých slov v souboru výpovědí je indikátorem jejich potenciálně významné role v daném diskurzu, jimž se tento diskurz vymezuje vůči jiným. Jistou hodnotu lze přiznat i rozložení slov v daném výpovědním prostoru, „které ukazuje na specifickou polarizaci (...) diskurzního pole“ (ibid.: 281).⁵⁹ Nepochybně dobré výsledky pak přináší srovnání jednotlivých korpusů, např. odborářského, feministického a lidskoprávního, neboť takové srovnání ukazuje na společné atributy diskurzů „aktivistických organizací“, ukazuje na společně sdílené rámce, do nichž jsou jednotlivá slova zasazována, nebo naopak ukazuje jednotlivá specifika. Ovšem ani analýza založená na tomto typu výzkumu si netroufá vyslovovat autoritativní závěry, neboť mimo jiné „použitá textová analýza odhaluje ‚jen‘ relativní dominanci určité struktury“ a lze předpokládat určitou závislost výsledků na způsobu sestavení korpusu (viz ibid.: 281–287).

Snahy obohatit analýzu diskurzu, ev. CDA, o kvantitativní metody jsou známé, ale ne zcela uspokojujivé. Na jedné straně takovýmto způsobem lze zpracovat množství dat a textů, ovšem nikdy nelze v tomtéž objemu zhodnotit (a do této analýzy zapojit) kontext, který konkrétní situace zabírá a v nichž se začlenění jednotlivých prvků nachází. Je to otázka

58 To jsou pro diskurz velmi důležitá slova. Např. podle Krause „analýza diskurzu vychází od vyšších jednotek sociální a komunikativní povahy a postupně přechází k rozboru jednotek nižších (jako jsou např. lexikální jednotky). Při lexikální analýze je potřeba věnovat pozornost výrazům autosémantickým, ale také deiktickým, spojovacím, kontakto- vým, tzv. modalizátorům, výrazům vyjadřujícím postoj: V tomto víceúrovňovém modelu komunikace jednotka nižší úrovně vždy zastává jistou funkci v rámci jednotky vyšší“ (Kraus 2006: 43).

59 Jde o zjišťování strukturálních souvislostí v tomto poli. Výpovědní prostor je získáván pomocí MDS (je to technika, která zviditelňuje strukturu dat) a výsledkem je mapa, jež zobrazuje umístění jednotlivých výrazů v jejich vzájemné distribuci. „Mapa“ je tedy složená z bodů (slov), ve které jsou si bližší ty, které jsou si bližší i v textu (Hájek–Kabele–Vojtíšková 2006: 278).

vztahu mezi mikroanalýzou textů a makroanalýzou sociálních procesů, jež se uskutečňuje v konkrétním komunikačním prostředí, v konkrétních situačních podmínkách. Ty mohou být sice pro danou situaci podobné, ale nikdy ne úplně shodné. Na druhé straně analýza diskurzu je sice výzkum kvalitativní, avšak „analytik řadí jistý jev k charakteristickým prostředkům zkoumaného diskurzu mj. na základě jeho četnosti“ (Homoláč 2006b: 350).

V souvislosti s kvantitativními metodami se obecně mluví o „korpusové diskurzivní analýze“, která vychází z velkého množství souborů a korpusů dat. S texty zachází jako s obsahově statisticky reprezentativním výběrem z celkového počtu všech textů. Korpusová diskurzivní lingvistika zkoumá slovní a výpovědní formy, jejich kvantitu, spojení a rozptyl. Výběr i sloučení textů v diskurzivní korpus jsou určeny především obsahovými kritérii, předmětem nebo tématem textů, ale také komunikačním a funkčním zaměřením textů. Jde tedy o nějaký výsek společnosti nebo oblasti, jenž vytváří souvislosti s některými explicitními nebo implicitními prostředky a vlastnostmi nacházejícími se v rámci určitého souboru textů.

Obecně se o diskurzivní lingvistice mluví jako o lingvistice, jež je založena na kompilačně-shromažďovacích metodách (Keller 2004: 25).

7.5 Norman Fairclough, trojdimenzionální pojetí diskurzivní události a tzv. klasifikační schéma

Většina analýz vychází z nejobecnějších předpokladů o tom, že diskurz je tvořen souborem výpovědí⁶⁰, jimž je vlastní společný „řád“. V textu se projevuje již výběrem tematiky a nastolením úhlu pohledu při uchopení tématu, tedy fokalizací (u Fairclougha), frekvencí a rozmístěním pojmů/pojmenování a modalit výpovědí ve vztahu k jednotlivým částem světa, v neposlední řadě výběrem určitých gramatických prostředků.

Opakující se stav a jistá pravidla mezi jednotlivými komponenty diskurzu vytváří diskurzivní formaci, jež je díky své pravidelnosti a strukturovatelnosti odhalitelná v určitém souboru textů a na základě toho i v textu singulárním. K odhalení „toho diskurzivního“ v jednotlivých textech lze přistupovat, jak vyplývá z předchozích výkladů, v podstatě několikerým způsobem. Další z možností je ta, kterou představuje

60 Výpověď je zde chápána jako konkrétní realizace určité reprezentace světa, nejde tedy o výpověď ve vztahu k větě, jejíž konkrétní realizací je z lingvistického hlediska výpověď.

Fairclough a která se soustřeďuje – zjednodušeně řečeno – na komplexní analýzu diskurzu. Ve své podstatě to znamená analýzu jednotlivých textů v rámci jejich fungování v určité sociální realitě, přičemž východiskem je právě existence *určité představy* sociální reality, na základě níž jsou jednotlivé jevy posuzovány. Určitá představa fungování sociální reality a jejího popisu u Fairclougha vychází z předpokladů, mezi nimiž zásadní roli hrají předpoklady existenční a hodnotové (viz výše). Tyto předpoklady jsou dány jednak obecnou životní zkušeností, tzn. jsou to představy vytvořené fungováním člověka v jeho soukromí a ve společnosti, jednak predeterminovanou teorií, u Fairclougha odrážející především kritické představy o tom, jak přistupovat k analýze společenských událostí.⁶¹ V rámci uvědomování si těchto předpokladů Fairclough sleduje, jak jsou vzhledem k jednotlivým předpokladům formulovány jednotlivé hlasy v textu a jednotlivé „třídní“ subjekty apod., přestože konkrétní postup je v podstatě opačný – od textu k výkladu kontextu. I když je taková analýza podpořena teorií a analytickým lingvistickým aparátem a vychází z toho, co nabízí text, skrývá riziko zaujatého vyvozování závěrů. To vychází z předem nastaveného výběru předpokladů a vlastního individuálně orientovaného zkušenostního přístupu. I tak můžeme říci, že Faircloughovým ušlechtilým cílem bylo vyvinout metodu, která by spojovala „lingvistickou analýzu diskurzu s politickým a sociálním myšlením tak, aby lingvistická analýza umožňovala postihnout a vysvětlit sociální a kulturní změny (...)“ (Karhanová 1998: 225). Faircloughova analýza se opírá o analýzu „textury“ textu a je velmi podrobná, týká se všech „dostupných“ lingvistických jevů, jako jsou typy vět, mluvní akty apod. Význam Faircloughova analytického aparátu proto spočívá především v jeho komplexnosti, kterou žádná jiná teorie nepřinesla.

Konkrétní představa analýzy diskurzu u Fairclougha vychází z toho, že diskurzivní událost tvoří tři dimenze: 1. text, 2. sociální praxe a 3. diskurzivní praxe.⁶² Jeho analytický aparát proto představuje tři fáze: deskripce, interpretace a explanace.

S první fází je spojena *analýza textu* – zde Fairclough rozlišuje: 1. analýzu slovníku, 2. analýzu gramatiky (patří sem zejména otázka tranzitivní-

61 Podle Karhanové jeden z Faircloughových nevyslovených předpokladů je, že analyzované události se odehrávají v demokratické společnosti. Jeho model diskurzu je artikulační, neboť v něm probíhá neustálý zápas o hegemonii moci a je přístupný změnám, na rozdíl od diskurzu v podmínkách diktatury a totalitní vlády. Tento typ diskurzu Fairclougha podle Karhanové nezajímá nebo mezi nimi nevidí kvalitativní rozdíl (srov. Karhanová 1998: 228).

62 Třetí dimenzi je podle Fairclougha možné chápat také jako zprostředkující mezi první a druhou a jako součást sociální praxe (někdy může být sociální praxe zcela utvářena praxí diskurzivní) (srov. *ibid.*: 226).

ty a aktuálního členění) a 3. analýzu struktury textu (zde jde především o kohezi). V rámci těchto jednotlivých vrstev dále rozebírá tyto jevy: zkušenostní hodnoty slov, relační hodnoty slov, expresivní hodnoty slov a užití metafory (ad 1), zkušenostní hodnoty gramatiky, relační hodnoty gramatiky, expresivní hodnoty gramatiky a spojení vět (ad 2) a interakční konvence a strukturu textu (ad 3). *Analýza diskurzivní praxe* zahrnuje procesy produkce, distribuce a recepce textu a jejich odlišnost v rámci jednotlivých typů diskurzů, mluvní akty, intertextovost a koherenci. Koherence je pojímána jako vlastnost interpretace, nezávislá na explicitních prostředcích koheze (viz výše). *Analýza sociální praxe* se týká především vztahů diskurzu k ideologiím a k hegemonii. Jako materiální forma existence ideologií je zkoumána diskurzivní praxe (ibid.: 226). Moc není pro Fairclougha důležitá jako stav, ale jako zápas o ni. Zápas o hegemonii moci je jedním z rozhodujících nástrojů pro zachycení procesu diskurzivní (a sociální) změny (ibid.).

Pravděpodobně nikdy nemáme možnost analyzovat všechny vrstvy textu, záleží na tom, jaké složky se jeví v textu jako relevantní vzhledem k oběma praxím, diskurzivní i sociální. A ani žádný postup – vzhledem k složitosti textu a k jeho působení v kontextu a ve složitých sociálních podmínkách – nebude nikdy univerzální.

Jako mimořádně důležité hodnotí Fairclough *zkušenostní hodnoty slov*, jež představují to, jak jsou ideologické rozdíly v reprezentacích světa zakódovány ve slovníku. „Ideologické“ tady ovšem neznamená – jak ukazují analýzy – vždy to „politické“, ale Fairclough toho slova užívá ve smyslu rozdílného zkušenostního přístupu ke světu, který může zahrnovat postoje a hodnotové rozdíly. Ty ovšem v textech, zejména mediálních, často krystalizují právě jako postoje k politickému nebo pravolevému vnímání světa. Nejdůležitější v případech toho „ideologicky“ signifikantního jsou podle Fairclougha právě slova: např. slova „subversive“ a „solidarity“ patří k určitému ideologickému rámci, pravému a levému. Podle výskytu slova má pak člověk tendenci text ideologicky zařadit (Fairclough 2001: 95). Záleží na kolokacích, které jednotlivá slova v textu vyvolávají, a jejich „ideologický boj“ je to, co činí rozdíl mezi samotným textem a diskurzem.⁶³

Fairclough se při konkrétní analýze hodnoty slov opírá o tzv. *klasifikační schéma* (*klasifikační schémata*) představené v 1. i 2. vydání *Language and Power* (Fairclough 1989: 114n.; Fairclough 2001: 95–97). Obrací tak

63 Užití jazyka v praxi není jenom procesem vzájemného dorozumívání, ale také „bojem o význam“, o prosazování zájmů, moci a autority (Kraus 2010: 279; srov. Kraus 2008: 117n.). V elementech, jež tento boj odrážejí, je třeba hledat elementy diskurzu.

pozornost ke vztahu mezi textem a jednotlivými diskurzivními typy, z nichž text čerpá. Klasifikační schémata chápe ve významu toho, jaká slovní zásoba je použita a jak je v diskurzivních typech organizována. Jako příklad uvádí text „23 zásadních kroků k úspěchu“, text, jehož obsah se soustřeďuje na to, jak může člověk zkvalitnit svůj život. Jednotlivé „položky“ seznamu jsou zaměřené na to, jak zvýšit koncentraci, paměť, jak dosáhnout maturity, jak a na čem postavit úspěšné manželství apod.

Seznam, který tvoří „23 kroků k úspěchu“, čerpá podle Fairclougha z *preexistujících klasifikačních schémat*. Jedno takové schéma se týká aspektů psychiky, např. je to koncentrace, paměť, (pozitivní) emoce apod., druhé schéma se týká významu jazykové komunikace pro člověka. Jde o to, jak si zlepšit jazykovou vybavenost, jak komunikovat efektivně. Podle Fairclougha klasifikační schémata v obou případech vytvářejí určitý způsob rozdělování některých aspektů reality, které jsou vystavěny na určité ideologické reprezentaci dané skutečnosti. Podle něj je v preexistujícím rámci pohledu na duševno (v daném seznamu) obsažena mechanická představa o duševnu, jež vychází ze síly a jež je orientována na moc, na výkon (zde je uvedeno přirovnání k výkonu auta). Stejně tak v druhém schématu jde o to, že v implicitních kolokacích je verbální výkon hodnocen ve významu sociální účinnosti/úspěšnosti, ale ne ve významu empatie a komunikativního sdílení. V tomto smyslu je tedy struktura slovníku daného seznamu – podle Fairclougha – založena na ideologii.

Klasifikační schémata se v různých diskurzivních typech mohou odlišovat kvantitativně v tom smyslu, že určité aspekty reality jsou formulovány hierarchicky za použití někdy většího, jindy menšího počtu slov. Fairclough zde odkazuje k tomu, že se někdy něco obhazuje příliš, za použití mnoha slov, která jsou téměř synonymní.

Relační hodnota slov se odvíjí od toho, na čem závisí textový výběr formulací a jak tento výběr pomáhá vytvářet „sociální vztahy“ mezi participanty textu. Je zřejmé, že hodnoty jednotlivých slov se vytváří ve vztahu k hodnotám slov jiných. Fairclough uvádí příklad užití rasistického slovníku, jehož relační hodnoty se vytvářejí v rámci rasistické reprezentace konkrétní etnické skupiny. Určitá hodnota slova se může realizovat v rámci určitých kontextových situací, resp. ve vztahu k nim.

Rozdíly mezi diskurzivními typy jsou podle Fairclougha zvláště ideologicky signifikantní v *expresivních hodnotách slov* (jde o to, co je jimi vyjadřováno). Mluvčí vyjadřuje „expresivní hodnocení“ skrze to, že čerpá z klasifikačních schémat, která reprezentují konkrétní systém hodnot. Ideologicky kontrastivní schémata tedy ztělesňují rozdílné hodnoty v různých diskurzivních typech. V rámci tématu vyjadřování hodnot se

Fairclough dotýká i metaforického – a v podstatě mnohdy eufemistického – vyjadřování skutečnosti. Ve výrazech jako „hlasitý protest“ nebo v metaforické reprezentaci sociálních problémů jako „nemoci“ vidí odvádění pozornosti od skutečného stavu věcí, vyjádřených, např. v prvním případě, slovy „stávka“ a „demonstrace“. Rozdílné metafory naznačují samozřejmě různé způsoby vidění skutečnosti a zacházení s ní, podle Fairclougha však mimo jiné „vyjevují ideologický zájem“.

Zkušenostní a relační hodnota slov ve větě a textu je dána mj. jejich odkazováním k „určitým verzím světa“, jejich legitimizací, tedy ospravedlněním z určité perspektivy. Jde tedy o to, jak je jednotlivý zobrazovaný „řád“ vysvětlen a objasněn, jak je přesvědčivý. V souvislosti s tím se tedy ptáme po legitimizaci činností a aktivit, jež jej utvářejí, po tom, jaké sémantické a formální relace v textu je podporují.

Pojmem *legitimity/legitimizace*⁶⁴ Fairclough odkazuje k Habermasovi (1984), konkrétní strategie legitimizace v diskurzu přebírá od van Leeuwen a Wodakové (Leeuwen–Wodak 1999; srov. Fairclough 2003: 98):

1. *autorizace* – proces legitimizace prostřednictvím odkazu k autoritě, tradici, zvyklostem, zákonu (ten představuje institucionální autoritu);
2. *racionalizace* – legitimizace s odkazem na potřebnost institucionálního konání, na vědomosti, které vytvořila společnost;
3. *morální evaluace* – legitimizace, která je odkazem k hodnotovému systému;
4. *mytizace* – legitimizace zprostředkovaná narativem. Je to v podstatě budování obrazu doby, společnosti, jednotlivých identit prostřednictvím příběhů; často jde o kombinování mytizace a autorizace.

Všechny typy legitimizace odkazují svým způsobem k hodnotové evaluaci.

Konkrétní analýzu pak Fairclough představuje velmi podrobně a na mnoha úrovních textu a diskurzu:

1. *Věty* – Fairclough doporučuje dívat se na typy změn ve větných strukturách, k nimž při zobrazování události nebo v jejím průběhu dochá-

⁶⁴ Pojem legitimacy je spojován se jménem Maxe Webera a v jeho výkladech se týká legitimizace politického systému. Weber rozlišuje tři typy legitimacy: tradiční, charismatický a racionálně-legální typ. První se opírá o víru v ustálené individuální a společenské hodnoty, o zdůvodnění existence institucí; prosazuje se prostřednictvím ritualizovaných diskurzů. Druhý se zakládá na víře ve výjimečnost osobností, jejichž názory a jednání se stávají vzorem a normou. Třetí typ odkazuje k ústavě a zákonům demokratického státu (viz Kraus 2008: 132; srov. Weber 1998, 163–171).

zí. Podle něj je zvláště důležité sledovat formální vyjadřování řečových funkcí, jako je oznámení, otázka, žádost, nabídka apod. Rovněž je nutné pozorovat (a vzhledem k funkci výpovědi v kontextu analyzovat) vyjadřování řečových aktů různými gramatickými způsoby. Fairclough zdůrazňuje, že tento formální výběr konstituuje výběr významu, tzn. jakým způsobem je reprezentována konkrétní událost a situace. Na tom závisí, jak je událost v textu „směřována“, jak jsou projektovány identity apod.;

2. *Diskurzy a reprezentace* – výpověď musí být podle Fairclougha analyzována z perspektivy reprezentací – z hlediska reprezentace sociálních činitelů (personálních a impersonálních apod.), tedy z hlediska vztahu reprezentací a jejich participantů a okolností. Důležité je soustředit pozornost na vztahy exkluze nebo inkluze, eventuálně prominence, nebo posuzovat jednotlivé jevy z hlediska konkrétní a abstraktní reprezentace událostí, metaforické reprezentace procesů apod.;
3. *Styly a indentita* – zde se Fairclough zabývá otázkou lingvistické realizace stylů, úrovní abstrakce výpovědí, dialogičností, sociální a personální identitou;
4. *Modalita a evaluace* – Fairclough sleduje markery evaluace; evaluační výpovědi; výpovědi s deontickou (obligatorní) modalitou; fungování předpokládaných hodnot apod.

Diskurzy jsou představeny Faircloughem jako odlišné způsoby *reprezentace*. Jak už zde bylo řečeno několikrát, diskurzům je vlastní opakování a společné významy sdílené skupinou lidí a rovněž stálost v aktuálním čase. Je však otázka, jak identifikovat a charakterizovat určitý diskurz v textu. Fairclough navrhuje pojmenovat hlavní části světa, které jsou reprezentovány – hlavní témata (např. ekonomické procesy a změny nebo politický protest apod.) –, a pojmenovat konkrétní perspektivu nebo úhel pohledu, ze kterého jsou tyto jednotlivé části světa reprezentovány (např. globalizace). V každém textu potom najdeme více diskurzů, jež generují mnoho specifických reprezentací. A je důležité zabývat se tím, které reprezentace jsou zahrnuty a které jsou vyloučeny a které z těch „zahrnutých“ jsou významné či nápadné. Je rovněž zřejmé, že jednotlivé sociální události jsou reprezentovány odlišně z hlediska různých úrovní konkretizace nebo abstrakce a generalizace. Jednotlivé diference mezi diskurzy můžeme vidět jako rozdíl odlišných „klíčových slov“ jejich slovníku, ale produktivnější a prospěšnější je vidět tyto diference v rámci odlišných klasifikačních schémat, jež se vztahují k reprezentacím v jejich generalizaci a abstrakci.

Sociální události zahrnují různé elementy: formy jednání a osoby s jejich přesvědčeními.

Pro Fairclougha je důležité sledovat, jak texty reprezentují agendu jednotlivých sociálních aktérů, zda jsou jednání reprezentována způsobem specifickým, nebo naopak způsobem podtrhujícím nebo umenšujícím způsob jednání jednotlivých činitelů, co z textového výběru může být sociálně a politicky v danou chvíli signifikantní.

Styly jsou podle Fairclougha diskurzivní aspekty existence identit. Jde o to, jak člověk mluví, píše, jak vidí sebe sama a za co sebe sama považuje. Styly tedy odkazují k *identifikaci*. Ve Faircloughově teorii jsou však styly zcela realizovány lingvistickými prostředky⁶⁵ – např. užití nominalizace namísto „jmenné identity“ odkazuje k procesu pojmenování, tedy k tomu, jak lidé identifikují sebe samé nebo jak jsou identifikováni. Identifikaci považuje Fairclough za jeden ze tří hlavních typů významu v textu a upozorňuje na to, že je nutné, resp. potřebné činit rozdíl mezi identitou personální a sociální.

Poststrukturální a postmoderní teorie kladou na pojetí identit velký důraz. Vykládají je jako efekt diskurzu, jako to, co je diskurzem konstruováno. Takto jednoznačný výklad v jeho obecnosti považuje Fairclough za problematický, neboť lidé nejsou jen prepoziciováni tím, jak participují na sociálních událostech a v textech, ale sami lidé jsou sociálními činiteli, kteří tvoří a provádějí změny. Ovšem i to je možné považovat za problematické, protože lidé jsou součástí diskurzů a vycházejí z různě habituizovaných prostředí – diskurzů chování a vypovídání, tedy určitých schémat a pravidel. Jsou součástí určitých struktur.

Podle Fairclougha se život člověka odehrává v procesech identifikace, speciálně ve formě sebekonstituování (Fairclough 2003: 160, s odkazem na Archer 2000). Proces sebekonstituování je pak předpokladem pro existenci člověka v sociálních procesech identifikace, konstruování sociálních identit a zahrnování sociálních identit do diskurzu a textu (ibid.).

Na diskusi o identifikaci navazuje ve Faircloughově výkladu kapitola o *modalitě a evaluaci*. Fairclough se ptá, k čemu se sami autoři v textu zavazují ve smyslu toho, co je skutečné, co je nutné (modalita), co je žádoucí a nežádoucí, dobré a špatné (evaluace) (ibid.: 164). Pozornost věnuje markerům modalit, mezi něž zařazuje modální slovesa vyjadřující mentální procesy a některá adjektiva a věty, jež tyto procesy vy-

⁶⁵ Podle něj fonologickými – zde vyjmenovává výslovnost, intonaci, rytmus, důraz – a slovníkovými, včetně metafory. Zahrnuje sem i „řeč těla“ – ukazuje ji na příkladu Tony Blaira jako politika: na jeho mimickém výrazu, gestech a postoji (pózách), účesu i oblečení.

jadřují (např. *myslím*), ale řadí sem i slovesa *zdát se* a *ukázat se*. Zahrnuje sem i adverbia jako *zřejmě*, *evidentně*, *obvykle*, *často*, *vždy*, jež Halliday řadí k „modalitě obvyklosti“ (1994); dnes bychom některé označili jako tzv. evidenciální markery. Patří sem tedy i tzv. „hedges“ (Hodge a Kress). K evaluaci Fairclough však řadí nejen různé typy evaluačních výpovědí, ale také různé více či méně explicitní a implicitní způsoby, kterými autoři/produktori textů něco nějak hodnotí. V rámci evaluace pak rozlišuje několik následujících kategorií: evaluační výpovědi, výpovědi s deontickou modalitou, výpovědi s afektivními slovesy („*Tuto knihu zbožňuji*“) a hodnotové předpoklady. Evaluační výpovědi se týkají vhodnosti a nevhodnosti, toho, co je špatné nebo dobré: „*to je dobrá kniha*“; „*to je špatná kniha*“; „*to je vynikající kniha*“; „*ta kniha je děsná*“. Evaluační hodnotu mají i výpovědi typu „*On je zbabělec*“. Slova jako „dobrý“ nebo „špatný“ potom spojujeme s dalším aspektem hodnocení, s tím, zda něco chápeme jako vhodné, nebo nevhodné. Slova jako „dobrý“ nebo „špatný“ jsou explicitním vyjádřením tohoto protikladu. Samozřejmě že evaluační výpovědi se realizují v rámci relačních procesů a evaluační hodnota slov vzniká jejich vztahem k jiným slovům a ke kontextům (co je dobré v jednom kontextu, nemusí být dobré v jiném). Přesto výpovědi „*to je důležitá kniha*“ nebo „*to je neúčinná kniha*“, resp. „*ta kniha není užitečná*“, implikují, že kniha je vhodná a nevhodná, neboť obecně se předpokládá, že co je důležité a užitečné, je také vhodné. Stejně tak spojení „*odvážný člověk*“ nebo „*čestný člověk*“ implikuje, že je to „dobrý člověk“. Výpovědi s deontickou (obligatorní) modalitou se týkají vyjadřování o nutnosti nebo možnosti něčeho. Podle Fairclougha se liší od těch, které on sám nazývá „afektivní evaluací“, tedy od těch výpovědí, které korespondují se subjektivně projevenou modalitou („*myslím, že*“). Pokud jde o kategorii předpokládaných hodnot, jedná se o případy bez transparentních markerů evaluace, ale o takové, které implikují určité hodnocení: např. výpověď „*sociální koheze je zdrojem efektivity a adaptability*“ implikuje vhodnost sociální koheze pro neoliberalní diskurz, pro nějž jsou efektivita a adaptabilita primárně „dobré“.

Textová analýza je ve Faircloughově teorii předvedena způsobem, jenž slouží především sociálnímu výzkumu. Sám Fairclough ji považuje za „zdroj sociálního výzkumu“ (Fairclough 2003: 15), a protože vidí diskurz jako formu ideologické a politické praxe, věnuje se především mediálnímu diskurzu a institucionálním rozhovorům (srov. Karhanová 1998). Ty podle něj nejlépe odrážejí stav současné společenské situace a také nejlépe slouží výzkumu analýzy diskurzu.

Karhanová v recenzích Faircloughových knih poukazuje na slabá místa jeho přístupu, mezi něž patří kritika autorových vodítek, jak analyzovat diskurz: „Pokus aplikovat Faircloughovy analytické nástroje na typ diskurzu, s nímž jeho [Faircloughovo] pojetí nepočítá, totiž na menšinový, konkrétně romský, ukázal, že předložený postup není zdaleka tak univerzální“ (ibid.: 228). Podle Karhanové se totiž Fairclough staví na stranu recipienta proti autorovi a předpokládá čtenáře, jenž je diskurzem formován. Nepočítá tedy s emotivní, resp. expresivní funkcí promluvy, nepočítá s možností nedostatečné kompetence komunikantů, se spontaneitou, nezáměrností (ibid.).

Jsou dvě možnosti, jak se dívat na text: z hlediska produktora a z hlediska recipienta. Výsledná koherence textu a interpretace však stejně předpokládá příjemce textu. Jeho zkušenostní a diskurzivní chování je vždy to poslední, co smysl textu uzavírá. Závisí samozřejmě na schopnostech analyzovat a přijmout text, odhalit nebo neodhalit jednotlivé druhy diskurzů, být na straně toho či onoho. U každého textu se s příjemcem inkluzivně počítá. Text je formován tématem a vzhledem k funkci projevu – informovat, přesvědčit apod.; a už tento účel textu se k příjemci obrací. Jemu jsou určeny autorovy strategie i výběr prostředků.

Analýze diskurzu, resp. CDA, je vyčítán jednostranný interpretativní pohled na text, ovšem takové analýzy jsou jenom důkazem toho, že takové čtení textu existuje. Máme-li jeden text a dva různé čtenáře, čtení je odlišné. To platí koneckonců například i pro texty odborné, u nichž se předpokládají postupy v zájmu objektivity vědeckého textu a společná kompetence autora i čtenáře. Přesto i zde dochází k nedorozumění a nepochopení autora textu. Mnohem více odlišné vnímání textu pocítujeme, když nesdílíme stejnou kompetenční a diskurzivní zkušenost. Text je vždy zasazen do konkrétního situačního prostředí, je utvářen vztahem k určitému sociálně, názorově, generačně a jinak vymezenému auditoriu (Kraus 2003a: 17) a z hlediska příjemce je „čten“ tak, jak jej chce příjemce číst; je to otázka toho, z hlediska jakého nastavení se na text dívá. Jedna a tatáž věta může být dvěma čtenáři, zejména mají-li odlišný kontext, pochopena jinak. Může dojít i k tomu, že autor a čtenář „si nerozumí“.

Zároveň i produktor je ovlivněn mnoha „vlastními“ okolnostmi, za nichž jeho text vzniká. O autorových záměrech je možné přesvědčit se na základě znalostí a vlastních zkušeností s možnostmi využití jazykových prostředků a výstavbových principů textu, ale ani tento výsledek není vždy jednoznačný. Velkou měrou k takovému poznání přispívá právě srovnání textů různých subjektů v obdobných komunikačních situacích.

Určitá pravidelnost „chování“ při stylizaci textu a odlišnosti od ostatních subjektů tak mohou poukazovat na určité záměry produktora.

Vrátíme-li se však k Faircloughově analýze, lze i přes všechny výhrady říct, že význam Faircloughova analytického aparátu je dán především jeho komplexností v pohledu na analyzovaný text. Komplexnost přístupu spočívá v upřednostnění analýzy textu ve vztahu k sociálním podmínkám představovaným společenskou situací, v zohlednění podmínek a cílů produkce textu v dané společenské oblasti, včetně zohlednění dopadu percepce textu na příjemce. Nevýhodou Faircloughovy interpretace je jeho někdy zaujatý přístup k analýze jednotlivých skutečností, jež je předem určován kritikou „nového kapitalismu“ a moderními společenskými teoriemi, např. teorií genderových stereotypů. Kritickému přístupu k textu, tedy pohledu na fungování textu ve společenských podmínkách, by nepochybně prospělo soustředění na text samotný a jeho srovnávání s texty ostatními. Potom by analýza textu přispívala „jen“ k tomu, abychom pochopili, jakým rozdílným způsobem např. jednotlivá média uchopují části reality, o níž vypovídají, popř. jak danou skutečnost rozdílně hodnotí.

7.6 Jürgen Link, interdiskurz a synchronní systém kolektivních symbolů

Jestliže mluvíme o Faircloughově kritické analýze diskurzu, je namíste představit vedle toho i německou kritickou analýzu diskurzu, která se svým poněkud odlišným způsobem od kritické analýzy diskurzu anglosaské liší (srov. Keller 2011: 33n.). Odlišuje se částečně zaměřením na východiska i zkoumanou perspektivu. Jedním z důležitých představitelů je S. Jäger z Duisburského Institutu pro jazyk a sociální výzkum (DISS), jenž na rozdíl od Fairclougha upřednostňuje víceméně „čistě“ foucaultovský přístup a jeho historickou perspektivu.⁶⁶ Ve středoevropském prostředí pak navazuje na práce J. Linka. Link je také vedle A. Wodakové v podstatě nejznámější evropský představitel kritické analýzy diskurzu. Link chápe diskurz ve foucaultovském slova smyslu jako institucionální vědění včetně ritualizovaných forem řeči, způsobů jednání a mocenských

⁶⁶ Fairclough samozřejmě z Foucaulta vychází, ale pro celkové pojetí jeho teorie je mnohem důležitější Althusserův koncept ideologie jako materializace institucionálních praktik a Gramsciho koncept hegemonie ve smyslu nadvlády ekonomické třídy ve společenských, a tedy i jazykových strukturách.

efektů. Důležitý je však pro něj pojem *interdiskurz*, který je definován jako celek všech diskurzivních prvků, které jsou společné nikoliv jednomu speciálnímu diskurzu, ale které najdeme ve více jednotlivých diskurzech. Jde o to, že jednotlivé diskurzivní elementy „putují“ a prolínají se množstvím různých diskurzů – politických, právních, medicínských aj. Přitom jde o takové jevy, jako jsou symboly, obraznost a stereotypy. Link pro to používá označení SySyKoll neboli „*synchronní systém kolektivních symbolů*“. Jako příklad uvádí žurnalistický text, v němž jsou spojovány mnohé diskurzy, a odkazuje k základní figuře žurnalistického interdiskurzu, čímž je podle Linka tzv. katachrézový meandr. Katachréze jako rétorická figura představuje spojení logicky nespojitelného, či přímo si odporujícího, čtenáři/posluchači je však vnímán její srozumitelný „komplexní věcný obsah“. Například ekonomické procesy jsou symbolizovány přírodními katastrofami, což jednak pro čtenáře/posluchače je přirozené a srozumitelné, jednak se tím ukazuje na základní „ideologické pozice“ produktora. Dalším důležitým pojmem je *diskurzivní pozice*. Ta zabezpečuje určitý koherentní způsob užití systému symbolů. Například ekologická hnutí nebo „strany zelených“ zaujímají diskurzivní pozici proti industriální společnosti, negativně jsou v tomto hnutí hodnoceny industriální symboly, např. stroje a velkoměsta. Opačná diskurzivní pozice je ta, „která sní o betonu a raketách“. Ta se však v závislosti na reálné situaci, kdy svět postihují různé katastrofy (jako záplavy), dostává do defenzivy.

S. Jäger také vytyčuje postup při analýze diskurzu, a to v několika obecných krocích, mezi něž patří: 1. představení a zdůvodnění výběru tématu; 2. charakteristika diskurzivní roviny; 3. uchopení diskurzivního komplexu relevantních diskurzivních událostí; 4. získání korpusu dat; 5. vytvoření archivu; 6. vyhodnocení materiálové základny. Přitom je potřeba zaměřit se na fragmenty typické pro určitou diskurzivní pozici, na analýzu užitých jazykových a rétorických prostředků (v tomto případě mluví o mikroanalýze), na analýzu obsahově-ideologických výpovědí týkajících se obrazu člověka a společnosti a na určení institucionálních rámců, jako je např. médium a žánr (srov. *ibid.*: 33).

7.7 Konverzační analýza

Snad netradičně na závěr zařazují konverzační analýzu. Odůvodnění takového zařazení spočívá v tom, že konverzační analýza je někdy povyšována na nejdůležitější a možná i jedinou správnou metodu analýzy disku-

rzu, nebo je naopak považována za svého druhu specifickou disciplínu, jež se svými postupy a výsledky zkoumání „ideálům“ analýzy diskurzu vzdaluje. Zdá se, že to nelze tak jednoznačně rozhodnout. Záleží na tom, co v dané chvíli tento přístup upřednostňuje – od sociálního kontextu odtržený popis mechanismů při fungování dialogu, nebo popis a interpretaci toho, co je pro účastníky komunikace důležité z hlediska mnoha „diskurzivních“ aspektů, např. v rámci prezentace jich samotných, vytváření identit a sociálních vztahů, a to vzhledem ke kontextovým podmínkám probíhající komunikace.

Přesto je konverzační analýza popisována jako disciplína s nejlépe propracovanou a ucelenou metodou v rámci analýzy diskurzu, včetně ustálené terminologie. Jde o směr, který se zaměřuje na výzkum mechanismů fungování běžné a institucionální komunikace v dialogu. Studuje sekvenční struktury v rozhovoru a popisuje pravidla, na základě nichž probíhá v rozhovoru střídání replik jednotlivých mluvčích (tzv. turn-taking mechanismus). Zaměřuje se na interpretačně důležitá místa předělů, hranic mezi replikami, na mechanismus realizace oprav, pozornost je věnována začátkům a koncům některých rozsáhlejších rozhovorů. V institucionální interakci studuje odlišné strategie a techniky účastníků při asymetrické komunikaci, a to i při konfliktu (viz Hoffmannová 1997: 51–55).

Konverzační analýza má svůj původ v práci skupiny sociolingvistů-„etnometodologů“⁶⁷ (Fairclough 1995a: 22), již svůj interpretační přístup zaměřili na každodenní život, také však na institucionální typ diskurzu včetně mediálního. To ilustruje např. práce J. Heritage (Heritage 1985), jež se zabývá popisem formulací toho, kdo se ptá, kdo vede interview v mediálním prostředí. Tato práce se zabývá tím, jaký je vztah mezi replikami dotazovaného a dotazujícího, zejména se však orientuje na produkci replik dotazujícího v reakcích na repliky druhé strany. Heritage si všímá toho, jak tyto repliky mohou výpověď dotazovaného sumarizovat, ovšem způsobem, který neodpovídá původnímu smyslu jeho repliky. Zkoumá různé způsoby reformulace, to, které aspekty jsou vyzdvihovány, nebo naopak zamlčovány. Heritage poukazuje na to, že řada reformulací se soustřeďuje na to, co mohlo být řečeno, dovysvětluje to, co nebylo řečeno, tzn. „vytahuje“ se, konstruuje implikace ve smyslu „to dotazovaný pravděpodobně řekl“. Heritage vidí tyto formulace jako „technický prostředek“, jehož dotazující užívá k tomu, aby řídil a usměrňoval

67 Za praotce konverzační analýzy je považován E. Goffman, za otce H. Sacks, spolupracovník H. Garfinkela. Později jsou to práce E. Schegloffa a dalších. Dnes je konverzační analýza úspěšně rozvíjena mnoha badateli v mnoha zemích, její rozpětí je však velmi široké.

dialog s dotazovaným; Heritage tedy vidí tyto formulace jako formu řízeného nátlaku, jako násilí na pravidlech způsobů dorozumění, ovšem jako násilí, jež je vynucováno diskurzivní praxí mediálního prostředí, která je v tomto případě mimo jiné a v první řadě ovlivněna zájmem posluchačů, pro něž tyto rozhovory ve veřejné sféře vznikají.

Jako o čistě etnometodologické (sociologické) analýze mluví o konverzační analýze J. Nekvapil (2002). Rozdíl mezi konverzační analýzou a ostatními směry zabývajícími se analýzou mluvené komunikace (analýzou diskurzu) vidí v právě tom, že konverzační analýza věnuje velkou pozornost okolnostem, jak své repliky interpretují sami mluvčí. Při popisu mluvených dialogů je důležité to, že „v k. a. [konverzační analýze; pozn. S. S.] nejde o to, co všechno může školený analytik (odborník) o nějaké komunikační události zjistit, ale o to, vysvětlit jevy, které jsou pro mluvčí opravdu relevantní (na něž se sami orientují)“ (Nekvapil 2002: 38). Tato skutečnost je zdůrazňována i jinými autory, např. podle Wetherellové je primárním záměrem konverzační analýzy zjistit, co interakce mezi mluvčími znamená především pro mluvčí samotné (Wetherell 1998).

Konverzačním analytikům je však vyčítáno (např. Faircloughem), že nesledují interakční události v širších společenských souvislostech, a jejich přístup je přirovnáván k mechanismu Goffmannova interakčního „řádu“ střídání společenských rolí v rámci společenské interakce.

V rámci mnoha metod analýzy diskurzu se setkáváme s rozličnou terminologií, resp. neterminologií, a situace ukotvení těchto termínů v českém prostředí není vždy zcela průhledná.

J. Hoffmannová (Hoffmannová 2003: 67n.) se zaměřila právě na „konverzační analýzu“ a ukázala, jak se termíny konverzační analýzy v českém lingvistickém prostředí zavádí někdy pouze v anglickém znění, např. *field notes*, jindy se převádějí do češtiny bez cizojazyčného ekvivalentu, např. „*formulovaná místa*“ (Schegloff 1972), jindy jsou oba termíny, v podstatě ekvivalentní, uvedeny vedle sebe, např. tzv. „mluvení za druhého“ (*speaking for another*). Někdy jde o ad hoc vytvářenou terminologii nejružnějšími způsoby, jež je zasazena do českého kontextu. Potom existují vedle sebe většinou dva pojmy: termín český a původně „přesný“, ale v češtině v doslovném překladu méně použitelný termín anglický, např. tzv. manévrování, vyhýbavost odpovědi (*agenda shifting procedures*), mechanismus střídání partnerů (*turn-taking*), rozhovor „mezi čtyřma očima“ (*face-to-face*) a „vločky“ (*insertion sequences*). Setkáváme se i s tím, že se nejprve uvádí termín anglický a k němu se připojí obšírná definice nebo volně

formulované objasnění, metaforický ekvivalent, např. *windig-up talk*, tedy jakési „vyvanutí“ rozhovoru, poslední záchrany, připomínky tématu; *žánr tou-beles-telling* (vzájemně si stěžujeme, nadáváme na poměry, kritizujeme) apod. (viz Hoffmannová 2003: 68). Hoffmannová tak v rámci konverzační analýzy ukazuje možnosti volného pohybu terminologie a možnosti ne zcela striktní vázanosti na paradigmata, jak je tomu u původní anglicky psané teorie. Poukazuje na fakt, že zavádění exaktní terminologie se v případě konverzační analýzy děje velmi často pomocí uvozovek, závorek, kurziv, podtrhávání, signálu *tzv.* Termíny jsou předkládány i v přehledných tabulkách. Tato situace vyplývá i z poměrně složitého a ve své podstatě proměnlivého materiálu, kterým je text fungující v konkrétní komunikační situaci, a z mnohostrannosti přístupu k němu. Při popisu takových situací někdy podle Hoffmannové exaktní termíny nestačí a je potřeba obrátit se ke zdrojům *tzv.* laické jazykovědy nebo sáhnout k vyjadřování běžnému a neodbornému.

7.8 Závěr

Situace analýzy diskurzu je poměrně složitá a žádná její cesta není jediná ani úplná. Fungování textu v konkrétních komunikačních podmínkách a uskutečňování vztahů mezi nimi je věc ovlivněná mnoha faktory a mnoha funkcemi, jež není možné v komplexnosti zcela zhodnotit.

Vedle již naznačených problémů, kde a jak začít s vlastní analýzou diskurzu, je to také otázka, jak identifikovat a vymezit relevantní „sociální dění“, resp. prostředí, v němž se jednotlivý diskurz, vhodný pro analýzu, uskutečňuje.⁶⁸

Přes všechny překážky je však nezpochybnitelné, že výhodou postupů analýzy diskurzu, resp. CDA, je to, že taková analýza umožňuje sledovat texty jinak, než jsme byli doposud zvyklí – u nás především v rámci tradiční strukturalistické stylistiky. Ta „nás totiž vedla přece jen převážně ke sledování toho, co texty sjednocuje, prostupuje, co jim dominuje“ ve smyslu Mukařovského sémantického gesta (u uměleckých textů) či Hausenblasovy integrační funkce stylu (Hoffmannová 2007: 79). Podle Hoffmannové přístup CDA, jež je „zaměřená na míšení různých diskurzů a žánrů, nám však může významně pomoci při výkladu

⁶⁸ V textu pak máme jisté indikátory, jak takové prostředí charakterizovat. K tomu např. analytičkové, již pracují s dialogickými sítěmi, uvádějí, že v dialogických sítích je relevance „vnějšího“ prostředí indikována ukazateli adresnosti v konkrétním hovoru nebo textu (Nekvapil–Leudar 2006: 357).

vnitřní diferenciaci každého ze sledovaných textů (...)“ (ibid.).⁶⁹ Je tak velmi důležité, co analýza diskurzu – a možná je to především zásluha CDA – přinesla pro zkoumání textů. Naučila nás soustředit se na to, co sjednocuje jednotlivé texty i mimo domény jednotlivých funkčních oblastí a co je naopak v rámci nich odlišuje. Přiměla nás sledovat nejen jazykové prostředky a postupy vymezující danou funkční oblast vůči druhé (např. publicistickou a odbornou), ale i praktiky (a z nich vyplývající charakter jazykových prostředků) závislé na konkrétním interakčním jednání mnoha subjektů dané komunikace. Ukázala, že fungování jednotlivých elementů textu lépe poznáme, když je vztáhneme nejen ke kontextu jednotlivého textu, ale i ke kontextu textů jiných, když zaměříme pozornost na podmínky produkce textu a možnosti jeho recepce. Zejména Faircloughův trojdimenzionální přístup k diskurzu ukázal na komplexnost faktorů, jež takové vnímání elementů umožňují.

Úkolem analytika při analýze diskurzu je „popsat, jak diskurz formuje výpovědi, jaké vztahy nastoluje mezi mluvčími (...)“ (Hájek–Kabele–Vojtíšková 2006: 270) a – samozřejmě pokud jde o analýzy orientované zejména na sociální výzkum – jde o to, jaké důsledky toto působení má na utváření života společnosti (ibid.). To je neoddělitelná součást v jakémkoli výzkumu, má-li mít diskurzivní povahu, třebaže v některých případech má tato část diskurzivního zkoumání povahu spíš implicitní nebo využitelnost sekundární.⁷⁰

69 Hoffmannová analyzuje z pohledu analýzy diskurzu politický komentář (Hoffmannová 2007).

70 Např. konverzační analýze je vyčítáno, že „se zabývá goffmannovským ‚interakčním řádem‘ jako svébytnou sociální institucí, aniž programově sleduje interakční události v širších společenských souvislostech“ (Nekvapil 2006: 265), což s sebou např. přináší to, že si neuvědomujeme vliv příslušného jednání na společenskou praxi.